

УДК .159.9(092)(477)

ПОСТАТЬ Г.С. КОСТЮКА ЯК ЦЕНТРАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОВІДНИХ ВЧЕНИХ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. У статті здійснено ґрунтовний аналіз публікацій провідних науковців України у галузі психологічної науки, в яких висвітлене питання змістового наповнення основних робіт Г.С. Костюка. Розглянута позиція вченого стосовно багатьох питань психології та запропоновані шляхи їх вирішення. Науковці обґрунтовують неоціненне значення наукових праць Г.С. Костюка для розвитку освітнього процесу сьогодення.

Ключові слова. Постать Г.С. Костюка, наукові праці вченого, психологічна наука.

Аннотация. В статье осуществлен подробный анализ публикаций ведущих ученых Украины в области психологической науки, в которых освещен вопрос содержательного наполнения основных работ С. Костюка. Рассмотрена позиция ученого по многим вопросам психологии и предложены пути их решения. Ученые обосновывают неоценимое значение научных трудов С. Костюка для развития образовательного процесса современности.

Ключевые слова. Фигура С. Костюка, научные труды ученого, психологическая наука.

Annotation. The article presents a detailed analysis of the publications of the leading scientists of Ukraine in the field of psychology, which highlights the issue of substantive content of the main works Kostiuk. the scientist considered the position on many issues of psychology and the ways of their solution. Scientists justify invaluable scientific papers Kostiuk for the development of modern educational process.

Keywords. Figure Kostiuk, scientific works of the scientist, the science of psychology.

Актуальність дослідження. Проблема визначних постатей в історії розвитку вітчизняної психології – є однією з центральних в умовах становлення освітянського простору. Психологічна наука називає доволі небагатьох науковців, які здійснили вагомий внесок у процес її виокремлення серед інших, становлення як самостійної, визначення провідних галузей та основних завдань, які ставляться для вирішення в ході вивчення дисциплін психологічного циклу.

Неоціненне значення для розвитку української психології та становлення вітчизняної психологічної думки мають праці провідного педагога, психолога, науковця Григорія Силевича Костюка. Постать класика української психології Г. Костюка «є прикладом життєдайного синтезу плідної наукової творчості і власне особистісного самоствердження, що знайшло своє відображення у працях вченого, у сфері досліджуваної ним психологічної проблематики, у застосуванні наукових засобів розв’язання теоретичних і прикладних завдань психології» [17, с. 185].

Постаті Г.С. Костюка присвячені роботи окремих науковців, зокрема необхідно відзначити особливу цікавість у розгляді цього питання його наступникам, колегам, співробітникам по Інституту психології, який невдовзі після смерті вченого був названий на честь його імені. Ідеї, які висунув вчений, продовжують розвивати його учні Г.Балл, І.Бех, М.Боришевський, С.Максименко, В.Панок, В.Роменець, А.Фурман, В.Рибалко, І.Проколієнко, Т.Титаренко, Б.Ільюк, З.Кісарчук, В.Котирло, Є.Маргуліс, С.Мусатов. Визнаним є той факт, що «проблеми, які досліджував Костюк, не втратили актуальності до нині» [13, с. 180], а його наукова спадщина, максимально наближена до розуміння вітчизняних соціально-психологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти, стала наслідком як його непересічних здібностей, так і життєвого досвіду.

Предмет дослідження – детальна характеристика публікацій, які характеризують життєвий і творчий шлях Г.С. Костюка.

Об’єкт дослідження – наукова спадщина Г.С. Костюка та особливості її впливу на розвиток психологічної думки України.

Мета статті – проаналізувати тематику основних публікацій вчених щодо наукової позиції та професійного становлення Г.С. Костюка як митця у галузі психології, педагогіки тощо.

Теоретичне дослідження. Григорій Костюк суттєво збагатив психологічну науку, дбав про послідовність дотримання при цьому методологічної культури, про застосування системного принципу в ході здобування, поширення, вдосконалення і використання психологічних знань. Вчений здійснив величезний внесок в організацію психологічних досліджень в Україні, підготовку педагогічних і психологічних кадрів, розробку та практичну перевірку наукових гіпотез, які торкалися різноманітних галузей освітнього середовища.

Віддаючи пошану своєму вчителю, учні стають організаторами конференцій і з’їздів, присвячених вивченню творчої спадщини видатного вченого й діяльності Інституту психології ім. Г.С. Костюка, що відбулися з нагоди його 90-річчя і 100-річчя, пишуть численні статті, у яких не лише аналізують його ідеї, а й розповідають про нього як про людину, яка над усе поважає в іншому особисту думку. Так, у колективній монографії під назвою «Г.С. Костюк – особистість, вчений, громадянин: До 110-ї річниці від дня народження», опублікованій за редакцією С.Д. Максименка, подаються спогади учнів видатного митця психологічної науки, в яких всесторонньо описується його творчий шлях, особистісні риси, головні напрями наукової діяльності. Плеяда науковців, підготовлених Г.С. Костюком у своїх спогадах висловлює, в першу чергу, щирі слова вдячності за ті знання, які вчений зумів донести до них та сформував справжніх майстрів своєї справи. Як зазначають автори підручника, «десятки психологів, яким пощастило в свій час навчатись в аспірантурі і здійснювати

дослідження під безпосереднім керівництвом Г.С. Костюка, на все життя зберегли згадки про нього як про прекрасного вихователя наукової заміни, людину чуттєву, тактичну і разом з тим вимогливу у принципових питаннях. Найкращі людські якості Григорія Силевича: скромність, безкорисність, доброта у поєднанні з непохитною відданістю суспільному та науковому обов'язку – здобули йому всезагальну повагу» [15, с. 9].

«Ми, його учні середнього і старшого покоління, які мали щастя десятиріччями працювати і спілкуватися із цією дивовижною людиною, могли б без кінця розповідати про нього як мислителя, наставника і особистість. Такі люди рідко трапляються в житті, і їх з вдячністю згадуєш до кінця своїх днів.

Насамперед, це був справжній учений, щедро обдарований від природи. Ми не переставали дивуватися його інтелекту, умінню чітко розбиратися в найскладніших наукових проблемах і доносити їх читачам чи слухачам у зрозумілій простій формі. М'який, делікатний і навіть поступливий у житті, він у таких ситуаціях був до кінця принциповим, твердо відстоював свої погляди» [15, с. 118].

Слід зазначити, що, наприклад, Г.Балл тісно співпрацював зі своїм наставником, що є зразком « наукової дружби», коли, з одного боку, досвідчений учений допомагає своєму учневі стати справжнім науковцем, а з іншого – молодий дослідник переймає позитивний досвід у свого вчителя. Варто взяти до уваги і такий факт, який наводить Г.Балл у спогадах: надсилаючи рукопис до редакції, Г.Костюк ставив прізвище свого учня на перше місце за алфавітом [2, с. 263].

В ході детального ознайомлення з статтями вчених, які безпосередньо співпрацювали з Г.Костюком формуються ґрунтовні думки відносно постаті науковця. Це дозволяє створити його творчий портрет та пояснити вибір наукової позиції у психологічній галузі.

Аналізуючи спадщину Г.Костюка, науковці (І.Вільш, Т.Дуткович, Л.Карамушка, Л.Кобзар, Т.Кобзар, В.Панок) зазначають органічний зв'язок сучасних досліджень з ідеями вченого. Так, Г.Костюк ставив перед собою завдання дати психологічний аналіз категорії здібностей, а продовжив працювати над цією проблемою Г.Балл. Концепцію сталих індивідуальних рис особистості пропонує польський дослідник І.Вільш, визнаючи, що вона збігається із поглядами українського науковця [16, с. 39].

Основні віхи життєво шляху Григорія Силовича описуються у роботах Г.Балла, С.Крутька, В.Пискун, В.Рибалка, Л.Проколієнка, В.Роменця тощо. Аналіз означених публікацій дозволяє констатувати факт, що ранньому періоду життя вченого надається достатньо мала кількість уваги, що пов'язано, на нашу думку із практичною відсутністю інформаційних джерел стосовно цього питання. Зокрема, науковці подають окремі аспекти життя Г.Костюка: місце народження, сімейний стан, навчання у Колегії Павла Галагана у відносно «скупому» вигляді.

Важливе місце у значній кількості статей даної проблематики посідає вивчення наукової діяльності Г.Костюка. Науковці вказують та аналізують важливі для психології праці митця, прослідковують історію їх виникнення та обґрунтовують практичне значення для подальшого розвитку науки. Заслуговує уваги робота «Г.С. Костюк – основоположник історії української психології ХХ століття», написана В.Пискун, в якій автор подає змістовний аналіз наукової діяльності вченого. Основний аспект публікації концентрується на розгляді внеску Г.Костюка в історію розвитку вітчизняної психології, і безпосередньо його праць у цьому напрямку. «Г.С. Костюк започаткував систематичне вивчення історії вітчизняної психології. Він зорганізував укладання та видрук «Нарисів з історії вітчизняної психології» (у 1952-1959 роках вийшло чотири книги), до яких вперше увійшли дослідження раніше невивчених пластів історії української психології (незаслужено забута творча спадщина діячів Києво-Могилянської академії – Гізеля, Поповського, Краковського, Кониського та ін.) та поглиблені знання творчої спадщини та історичної ролі відомих мислителів (Татіщева,

Козельського, Новікова, Сеченова). У циклі статей, що друкувалися у журналах «Радянська школа», «Советская педагогика» з сорокових до вісімдесятих років, Г.С. Костюк розкрив психологічні погляди українських (Сковорода, Шевченко, Ушинський) та російських (Ломоносов, Радіщев, Белінський, Герцен, Горький) мислителів. Окрім того, він підготував низку статей, які висвітлюють певний період розвитку психології. Наприклад, «Психологічні дослідження в УРСР за 50 років», «З історії вікової психології» тощо» [12, с. 146].

Детально аналізує, а також розвиває і впроваджує у науковий простір погляди великого вченого його учень Г.Балл. Своєму учителю та наставнику автор присвятив значну кількість різнохарактерних публікацій, в яких висвітив визначні аспекти діяльнісного шляху Григорія Силовича. Спадщина Г.Костюка, на думку Г.Балла, – це своєрідний зразок органічного поєднання гуманістично налаштованої психології з дотриманням принципів наукового раціоналізму. Серед численних праць присвячених означеному питанню, необхідно відмітити статті «Григорій Силович Костюк – видатний вчений, фундатор сучасної української психології», «Наукова школа Г.С. Костюка: методологічні здобутки і настанови», «Наукова спадщина академіка Григорія Костюка і актуальні проблеми психологічної епістемології», «Григорій Костюк – видатний психолог України» та ін., де ґрунтовно проаналізований значний внесок вченого в розвиток психологічної думки України.

Г.Балл у публікації «Научная школа Г.С. Костюка: методологические уроки» зауважує, що «Г.Костюку вдається здолати односторонність у дослідженнях психологічних проблем навчання й виховання» [4, с. 3]. Автор статті зазначає, що у часи виникнення гуманістичної психології на теренах України, як і в усьому світі, Г.Костюку приходиться обстоювати самостійність психології як науки та її органічний зв'язок із іншими галузями знань. З цього приводу вчений розроблює теоретичний системний підхід, методологічні установки, понятійний апарат, враховуючи й творчо перероблюючи передові надбання прибічників різних концепцій. Для вирішення цих проблем науковцем розроблені дві ідеї – ідея

активності суб'єкта діяльності (зокрема, навчальної) через розгортання й розв'язання внутрішніх протиріч та ідея раціонального, науково обґрунтованого педагогічного керування цією активністю.

Найвизначнішим здобутком ученого, на думку Г.Балла, є «вивчення закономірностей психологічного розвитку, генезису здібностей, становлення особистості, характеристика рушійних сил, детермінант і стадій цих процесів; розкриття, зокрема, ролі в їх детермінації власної активності суб'єкта, а також зовнішніх впливів, у тому числі педагогічних, які стимулюють і організовують таку активність» [1, с. 2].

Натомість, у публікаціях науковців особливе значення надається характеристиці векторів провідних інтересів у галузі не лише психологічної, але й педагогічної наук. Зокрема, до інтерпретації проблемно-задачного підходу Г.Костюка вдається низка українських психологів (Г.Балл, О.Бондаренко, М.Боришевський, Л.Бурлачук, С.Максименко, В.Панок, Т.Титаренко, С.Яковенко, Т.Яценко та ін.). Вчені зазначають, що у дослідженнях Г.Костюка щодо навчального матеріалу й навчальних ситуацій можна знайти психологічний аналіз проблем дидактики, психодидактичний підхід до визначення базових понять, які розкривають зміст, структуру, функції, форми процесу навчання. Вказується на особливості висвітлення вченим різниці між навчальним завданням та навчальною ситуацією з огляду на думку про навчання як елемент розвитку людини. Зазначається, що Г.Костюк вважав вміння розв'язувати вчителем психодидактичні завдання – показником готовності до професійної діяльності.

Окрему проблематику наукових інтересів Г.Костюка розглядає П.Скляр у статті «Спадщина Г.С. Костюка як гуманістичний орієнтир розвитку у вітчизняному освітньому просторі». Автор наголошує, що саме Г.Костюк започаткував у вітчизняній психології основи гуманістичного підходу до проблем психічного розвитку дитини, створив українську психологічну школу. Завдання психології він вбачав у вивченні й використанні закономірностей саморуху людини в процесі особистого становлення індивіда. П.Скляр зазначає, «учений

ввів у науковий обіг поняття саморуху як елементу психічного розвитку й саморозвитку, розуміючи під саморегуляцією процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктурацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем. Г.Костюк також пише про необхідність праці над собою, аби досягти певного ідеалу під час особистісного становлення індивіда» [15, с. 95].

Питанню характеристики та обґрунтування поглядів Г.Костюка на професійне становлення особистості та роль психічного розвитку у цьому процесі, присвячена значна кількість публікацій науковців. Зокрема, потрібно звернути увагу на роботу С.Д. Максименка «Диференційоване навчання: до проблеми психологічного супроводу», у якій активно використовуються ідеї Г.Костюка щодо активності суб'єкта для його психологічного розвитку є методологічною основою проблеми психології навчання. Оперуючись висновками Г.Костюка стосовно того, що навчання – це спільна діяльність учителя й учня, тобто учіння для останнього, яку організовує й якою керує педагог, а учень засвоює нові знання й способи дій. За С.Максименком, учителю необхідно навчитися так управляти його самостійною діяльністю, щоб у ній, «переважали гуманні її форми – допомога, заохочення до власного розкриття, підтримка ініціативи тощо» [9, с. 46]. Тобто, вчений на основі попередніх досліджень у галузі проблематики психічного розвитку особистості в процесі навчання, здійснених Г.Костюком, робить конкретні висновки і вказує на доцільність та актуальність робіт митця психологічної науки.

Актуальною на сьогодні є стаття В.Татенка «Г.С. Костюк о детерминации психического развития: ретроспективный анализ перспективных начинаний». Автор публікації описує вченого як видатного спеціаліста в галузі теорії психічного розвитку, розвитку особистості та індивідуальності, при цьому наголошує, що Г.Костюк «завдяки унікальній ерудиції та тонкій інтуїції міг успішно вирішувати найскладніші проблеми теорії і методології психологічної

науки. До їх числа необхідно віднести проблему рушійних сил та характеру психічного розвитку підростаючої особистості» [15, с. 185]. На основі аналізу численних гіпотез науковця, В.Татенко робить висновок щодо відстоювання Григорієм Костюком діалектичного підходу до аналізу процесу розвитку, визнаючи при цьому протиріччя у характері психічного розвитку. У статті зазначається про особливе місце теорії джерела і рушійних сил психічного розвитку у творчості науковця. Прослідкована ієрархія психічного розвитку запропонована Г.Костюком. Крім того, автор зазначає, що включаючись у дискусії щодо стадій онтогенетичного розвитку психіки, Г.Костюк головну складність вбачав у встановленні критеріїв періодизації психічного розвитку. Так, вказується, що вчений критично оцінював підходи, у яких стадії, фази, періоди розвитку психіки встановлюються на основі якогось одного критерію чи інтелектуального розвитку.

У роботі В.Татенка особливе місце відведене окресленню питання становлення наукових поглядів Г.Костюка про природу людської психіки. Автор статті здійснює обґрунтування психологічного змісту праць Григорія Силовича, які базуються на вивченні ним передових надбань провідних психологів зарубіжжя.

Питання трудового виховання, започатковане Григорієм Силовичем, та його погляди на психологічні рушійні сили цього процесу окреслені у ряді робіт науковців [3,5,4,8]. Публікації характеризують розгляд Г.Костюком практичних умов реалізації та експериментального підкріплення теоретичних знань, акцентується увага на ретельному вивченні науковцем факторів професійної орієнтації особистості, її впливу на розвиток подальшої діяльності. Науковці роблять детальний огляд важливих праць Г.Костюка, що стосуються цієї проблематики.

Розвиваючи ідеї вченого, дослідники постійно звертаються до вивчення теми спільної діяльності (Г.Балл, Б.Ільюк, З.Кісарчук, В.Котирло, Є.Маргуліс, С.Мусатов). Науковці зазначають, що у працях Г.Костюка досліджується й

проблема діяльності як чинника, що відіграє велику роль у особистісному розвитку людини. Структуру діяльності Г.Костюк усвідомлює як синхронічну, що виражається у взаємодії мотиваційного, змістовного й операційного боків діяльності, так і діакронічна, що розкривається через характеристику завдань, які вирішуються суб'єктом.

Особливий акцент науковці роблять на характеристиці поглядів Г.Костюка на проблему розвитку особистості. Так, на засадах любові до Людини, що заповів Г.Костюк, у центр своїх досліджень й стосунків з колегами та учнями ставить особистість його спадкоємець С.Максименко, яка, на думку останнього, є особливим твором, бо створюється все своє життя й здатне «ускладнюватися (або спрощуватися), самореалізовуватись, вдосконалюватися» [8, с. 2]. Згідно із такими поглядами особистість починається з любові, бо на відміну від вихідного положення вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, вчений вважає, що саме любов несе в собі ту незмірну психологічну енергію, ту могутню силу, що здійснює трансформацію особистості. Науковець вважає, що «любов об'єднує і, власне, створює особистість завдяки тому, що не дає людині зосередитись на власному «Я», а концентрує, втілює її в інше «Я», тим самим забезпечуючи існування і розвиток себе як цілісності» [8, с. 4]. Розвиваючи ідею Григорія Силевича, С.Максименко наполягає на тому, що любов стає однією з форм і напрямків самоактуалізації особистості.

Погляди Г.С. Костюка на проблему розвитку особистості висвітлюються також у праці В.Рибалки «Філософські і психологічні аспекти проблеми особистості». Автор статті зазначає, що для Г.Костюка особистість є складною системою, яка поєднує в собі біологічні, природні і соціальні аспекти. У роботі В.Рибалки констатується зміст теоретичної концепції цілісного розуміння особистості у єдності її сторін та розмаїтого ставлення діяльності. Науковець підкреслює, що позиція Г.Костюка стосовно особистості формувалась на основі моністичного діалектико-матеріалістичного розуміння буття і людини, за яким

остання визначається як природна і разом з тим суспільна істота, а також під впливом та тісній співпраці з радянськими психологами.

Особливе місце у статті В.Рибалко відводить обґрунтуванню процесу зміни однієї форми особистості іншою. Так, вчений зазначає «за Г. Костюком, індивід стає суспільною істотою, особистістю залежно від формування свідомості і самосвідомості, системи психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, дає змогу брати участь у суспільному житті, творенні суспільно необхідних матеріальних і духовних цінностей. Костюк підкреслював, що соціальну сутність особистість проявляє, зважаючи на місце, яке вона посідає у системі суспільних відносин, від її функцій і ролі, від того, наскільки вона усвідомлює своє суспільне становище, як до нього ставиться, якими психічними властивостями володіє» [14].

Доцільно у рамках літературного аналізу розглянути роботу Л.Проколієнко «Проблема активности развивающейся личности в исследованиях Г.С. Костюка», де вказується, що Г.С. Костюк визнавав правомірність різних підходів до визначення структури особистості і шляхів особистісного опосередкування зовнішніх впливів. Однак найпродуктивнішим він вважав підхід, який базується на аналізі діяльності особистості. Крім того, автор статті відзначає, що Г.Костюк значну роль відводить середовищу у психічному розвитку індивіда, вважаючи, що поняття середовища неможливо ефективно використовувати в психологічному аналізі, якщо абстрагуватись від рівня і характеру розвитку індивіда.

Особливий акцент у публікації звертається на бачення Г.Костюком умов та властивостей психічного розвитку, трактування сутності означеного поняття та можливостей впливу на формування особистості в ході навчального процесу з психологічної точки зору. «Г.С. Костюк наполягав на особливій ролі у процесі розвитку індивідуальної психіки засвоєння соціального досвіду, в тому числі який досягається безпосередньо цілеспрямованим педагогічним впливом. Він вважав безпідставними сумніви стосовно того, чи є індивідуальна психіка системою до якої може бути застосовано діалектико-матеріальне розуміння розвитку як

розгортання і подолання внутрішніх протиріч. Маючи неабияку важливість для психічного розвитку, педагогічні впливи не детермінують його. Суттєву роль тут відіграє характеристика матеріального субстрату психіки, зокрема рівень зрілості нервової системи» [14, с. 154].

Висновки. Таким чином, постать Г.С. Костюка увійшла в історію наукової психологічної думки України як особливий «екземпляр» серед інших світил освітнього простору. Великими є заслуги вченого у багатьох сферах наукової діяльності – від педагогіки, музики, трудового виховання, професійної освіти до різносторонніх напрямків психології.

Григорій Костюк збагатив різні галузі науки ґрунтовними дослідженнями, експериментально перевіреними та апробованими на практиці. Особлива заслуга Г.Костюка полягає у підготовці цілої плеяди вчених, фахівців психологічної науки, які творять освітній процес сьогодення. Стійка наукова позиція, принциповість та людяність, глибокі знання Григорія Силевича збагатили вітчизняну психологічну науку новими напрямками та важливими закономірностями і положеннями, які й досі «тримають фундамент» освітнього середовища України.

Список використаної літератури

1. Балл Г.А. Григорій Костюк – видатний психолог України / Г.А. Балл // Освіта і управління. – 1999. – №3. – С. 218-224.
2. Балл Г.А. Научная школа Г.С. Костюка: методологические уроки / Г. А.Балл// Практ. психол. та соц. робота.– 2007. – №4. – С. 1-3.
3. Балл Г.О. Наукова спадщина академіка Григорія Костюка і актуальні проблеми психологічної епістемології / Г.О. Балл // Освіта і управління. – 2003. – №3. – С. 49-56.

4. Балл Г.О. Наукова школа Г.С. Костюка: методологічні здобутки і настанови / Г.О. Балл // Українська психологія і сучасний потенціал: матеріали Четвертих Костюківських читань. – К., 1996. – Т. I. – С. 47-51.
5. Губко О. Психолог століття / О.Губко // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва. психологів України. – К., 2000. – С. 226-231.
6. Максименко С.Д. Г.С. Костюк і проблеми генетичної психології / С.Д. Максименко // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20. – Ч.1. – С. 7-23.
7. Максименко С.Д. Диференційоване навчання: до проблеми психологічного супроводу / С.Д. Максименко // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1 (62). – С. 46–52.
8. Максименко С.Д. Особистість починається з любові / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 9. – С. 1–8.
9. Проколиенко Л.Н. Проблема активности развивающийся личности в исследованиях Г.С. Костюка/ Л.Н. Проколиенко // Вопр. психологии. – 1985. – №1. – С. 126-132.
10. Пискун В.М. Г.С. Костюк – основоположник історії української психології XX століття / В.М. Пискун// Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва. психологів України. – К., 2000. – С. 146.
11. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
12. Рибалка В.В. Концепція особистості у працях Г.С. Костюка / В.В. Рибалка // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва. психологів України. – К., 2000. – С. 155.
13. Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки Ін.-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К., 2000. – Вип. 20.- Ч. 1. – 240 с.

- 14.Скляр П.П. Спадщина Г.С. Костюка як гуманістичний орієнтир розвитку у вітчизняному освітньому просторі // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – К., 2011. - № 6 (47). – С. 92-101.
- 15.Татенко В. Г.С. Костюк о детерминации психического развития: ретроспективный анализ перспективных начинаний / В. Татенко. Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва. психологів України. – К., 2000. – С181-198.